

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-80>

УДК 303.1

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ЕКСПОРТУ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE MAIN PROBLEMS OF THE EXPORT OF CEREALS UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL

Наумов Максим Сергійовичкандидат економічних наук, доцент,
Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. БекетоваORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7306-6420>**Рибак Ганна Іванівна**кандидат економічних наук, доцент,
Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. БекетоваORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4006-4557>**Naumov Maksym, Rybak Hanna**

O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

Стаття присвячена дослідженню проблем, які супроводжують експорт зернових культур з України в умовах воєнного стану. Основна увага приділена взаємодії аграріїв із трейдерами, яка зводяться до низьких закупівельних цін, що не тільки створює загрозу для відтворення сільськогосподарського виробництва, але й дозволяє встановлювати занижені ціни на зовнішньому ринку. Акцентується увага на тому, що дешевий експорт українських зернових у поєднанні з недобросовісною поведінкою вітчизняних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності викликають невдоволення місцевих фермерів. Наслідком є обмежувальні заходи. У зв'язку з цим пропонується активізувати діяльність держави, спрямовану на стабілізацію ціноутворення в сільському господарстві, дотримання експортерами принципів добросовісної конкуренції, збільшення поінформованості іноземних контрагентів щодо безпечності українського експорту.

Ключові слова: воєнний стан, експорт, Європейський Союз, зернові культури, сільське господарство.

The article is devoted to the study of the problems accompanying the export of cereals under martial law. The preservation of the raw material orientation of the national economy is noted. On the basis of the study of statistical data, it was concluded that in the total volume of exports of Ukrainian goods, cereals exports have one of the leading roles. The specific weight of grain exports was 18.1% in 2021. Only the export of ferrous metals was characterized by larger volumes. The problems of farmers are divided into two groups. One group of problems is related to the conduct of hostilities. Another group of problems is caused by interaction with traders. It is noted that there are direct and indirect losses of farmers from the war. Destruction of agricultural machinery, theft and damage to finished products, destruction of granaries, theft of fuel and fertilizers are classified as direct losses. Indirect losses are associated with a lack of profit due to a drop in demand in the domestic market, a decrease in the volume of harvested crops, an increase in production costs due to an increase in the prices of production factors and an increase in the cost of logistics. The problems of interaction with traders come down to low purchase prices. It was concluded that low purchase prices not only pose a threat to the reproduction of agricultural production, but also allow low prices to be set on the foreign market. Low prices for the export of domestic cereals result in a decrease in revenues to the state budget and a lack of foreign exchange earnings. Attention is focused on the fact that the cheap export of Ukrainian grains in combination with the unscrupulous behavior of domestic subjects of foreign economic activity cause dissatisfaction among farmers in the countries where agricultural products are exported or through whose territory they are transported. The consequence is restrictive measures, in particular, a complete ban on the import of grain into the territory of these countries. In this regard, it is proposed to intensify the activities of the state, which is aimed at stabilizing pricing in agriculture, compliance by subjects of foreign economic activity with the principles of fair competition, and increasing the awareness of foreign counterparties regarding the safety of Ukrainian exports.

Keywords: martial law, export, European Union, cereals, agriculture.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану держава потребує значного обсягу коштів для успішної протидії зовнішній агресії. Основна стаття наповнення державного бюджету – податки – залежить від обсягів виробництва. В умовах, коли через ведення бойових дій попит на внутрішньому ринку вкрай низький, особливої актуальності для підтримання функціонування та розвитку економіки України набуває зовнішньоекономічна діяльність. Історично склалось, що продукція сільського господарства (перед усім, зернові культури) становила значну частину вітчизняного експорту. Наприклад, за даними Державної служби статистики України, доходи від вивезення зернових культур у 2021 році – останньому році до повномасштабної війни – склали 12,3 млрд доларів, тобто 18,1% від загального обсягу українського експорту товарів. Більшими обсягами характеризувався тільки експорт чорних металів – 14,0 млрд доларів (20,5% експорту товарів) [5]. Разом із тим, експорт зернових культур не тільки забезпечує надходження валютної виручки до країни, але і створює певні загрози для нормального функціонування національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільший негативний наслідок інтенсивного експорту зернових культур у вигляді сировини, як це має місце в Україні, полягає в тому, що країна не переробляє отримані продукти рослинництва і не створює готові вироби, а отже, фактично віддає іншим країнам частину свого ВВП, а також потенційні робочі місця, не розвиває власне виробництво. Цій проблематиці присвячені роботи таких науковців, як Б. Базилюк, І. Бережнюк, А. Гальчинський, Ю. Губеня, В. Сіденко. Дослідження особливостей сільськогосподарського виробництва в умовах воєнного стану займають Л. Гук, Р. Нейтер, Г. Радченко, Ю. Самаєва, П. Крогман.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Основна увага наукових праць, присвячених особливостям експорту зернових культур до початку повномасштабної війни, була зосереджена на проблемі сировинної орієнтації української економіки. У нинішніх реаліях нагальною стає виділення та дослідження особливостей, притаманних виробництву сільськогосподарської продукції та її просуванню на зовнішні ринки в умовах воєнного стану.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є виділення

основних проблем експорту зернових культур в умовах воєнного стану та формулювання можливих рекомендацій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повномасштабна війна, яка триває в Україні вже другий рік, завдає істотної шкоди сільському господарству. Частину втрат важко оцінити. До них відносяться втрати від мінного забруднення та необхідності рекультивувати земель, пошкодження ґрунтів унаслідок обстрілів, будівництва окопів та руху військової техніки. Інша частина піддається оцінці. Як зазначають фахівці, найбільші втрати пов'язані зі знищенням та пошкодженням сільськогосподарської техніки, на другому місці – втрати у зв'язку зі знищенням та крадіжкою готової продукції. Так, унаслідок бойових дій станом на грудень 2022 року 84 тисячі одиниць техніки та устаткування загальною вартістю майже 3 млрд доларів були повністю знищені або частково пошкоджені. Обсяг знищених та викрадених зернових культур за цей же період сягнув 2,8 млн тон, олійних – 1,2 млн тон. Також значні втрати пов'язані з пошкодженням зерносовищ та неможливістю їх використання унаслідок окупації територій, де вони знаходяться. Ще один вагомий напрям впливу – знищення та викрадення палива, мінеральних добрив та засобів захисту рослин, що оцінюється трохи менше, ніж у 1 млрд доларів. У цілому, вартість пошкоджень аграрного сектору внаслідок воєнних дій складає 6,6 млрд доларів [4].

При дослідженні впливу повномасштабної війни на становище сільськогосподарських виробників необхідно також враховувати непрямі втрати, обсяг яких оцінюється у 34,25 млрд доларів. Вони полягають у скороченні прибутків, обумовленому такими чинниками, як недоотримання доходів через зменшення виготовленої продукції та скорочення попиту на внутрішньому ринку з відповідним падінням цін, а також підвищення витрат унаслідок зміни логістичних ланцюгів та зростання цін на фактори виробництва. Наприклад, зменшення обсягів зібраного врожаю пояснюється як скороченням площ сільськогосподарських земель, придатних для вирощування культур, так і падінням урожайності через подорожчання факторів виробництва та зменшення обсягів доступних коштів у виробників, що у сукупності призвело до спрощення технології виробництва. За оцінками, урожай ячменю скоротився на 38,8%, пшениці – на 33,3%, соняшника – на 30,9%, кукурудзи – на 18,3%, що мало наслідком

зменшення обсягів виробництва однорічних культур на 11,2 млрд доларів. Подорожчання енергоносіїв та підвищення цін на добрива мало наслідком істотне підвищення витрат виробництва, що призвело до скорочення прибутку на 485 млн доларів та 377 млн доларів, відповідно. Найбільші втрати пов'язані з порушенням логістики, а саме: переорієнтацією експорту з морського транспорту на залізничний, автомобільний та річковий. З одного боку, це призвело до скорочення обсягів експорту, збільшенням обсягів пропозиції на внутрішньому ринку, а отже, до зниження цін. З іншого – мало наслідком зростання вартості транспортування від 30 до 170–200 доларів за тону продукції. Загальний обсяг недоотриманих доходів від порушення логістики становить трохи більше половини непрямих втрат аграрної промисловості [4].

Втрати сільськогосподарських виробників від повномасштабної війни продовжують зростати. Так, станом на 24 квітня 2023 року вони зросли до 8,7 млрд доларів. Площа полів, непридатних для використання через замінування складає 8 млн га: 6 млн га – на окупованих територіях, 2 млн га – на звільнених. Експерти прогнозують подальші втрати національної економіки через замінування полів на рівні 800 млн доларів щороку [1].

Слід звернути увагу також на певною мірою нелогічну динаміку цін на українські зернові на світовому ринку. Незважаючи на зазначені вище чинники, що сприяють зростанню витрат щодо вирощування, збору та транспортування продукції, а також зростання цін у певні періоди на світовому ринку, експортна ціна вітчизняних зернових є доволі низькою. Із точки зору економічних законів пояснити цю ситуацію неможливо: зростання витрат, зменшення пропозиції при незмінному попиту мають призводити до протилежного результату – зростання цін. Як свідчать результати аналізу, проведеного інтернет-виданням «Дзеркало тижня» у період із липня по листопад 2022 року, приблизно половина вітчизняної пшениці у середньому коштувала на 40% нижче у порівнянні з середньою ціною на глобальному ринку, кукурудза – на 30% [8]. Такий стан справ є неприйнятним особливо в нинішніх умовах, коли Україна потребує значних коштів для протидії російській агресії, адже занижені ціни на продукцію мають наслідком низький обсяг зібраних податків, а також недоотримання валютної виручки, що негативно впливає на курс національної грошової одиниці.

Низький рівень експортних цін на зернові дослідники пов'язують із поведінкою трейдерів, які таким чином отримують значні прибутки. Виробники зерна, які здійснюють значну частину витрат та несуть майже всі ризики, усвідомлюють, що реалізувати свою продукцію нині вкрай складно – в основному, через логістичні проблеми. У зв'язку з цим вони змушені приймати різні пропозиції, щоб уникнути пошкодження врожаю. Цим користуються трейдери, які закупають за максимально низькими цінами зернові у виробників і створюють підстави для мінімізації експортної ціни. Таким чином, від нинішньої ситуації з експортом зернових виграють трейдери, а програють – безпосередні виробники. Цей висновок підтверджується і дослідженнями експертки у галузі сільського господарства інформаційно-аналітичного центру «Агро Перспектива» Лариси Гук, яка констатує, що «більшу частину маржі з експорту сільськогосподарських культур 2022 року отримали інфраструктурні та логістичні компанії, зокрема іноземні», «тоді як 2021-го більшу частину валютної виручки отримав безпосередньо аграрій» [2].

Ще одним чинником зниження цін вітчизняних експортерів є скасування мит при ввезенні товарів до Європейського Союзу. Мита були скасовані у 2022 році терміном на один рік, але у поточному році Комітетом із міжнародної торгівлі Європейського парламенту було погоджене продовження скасування дії імпорتنих мит ЄС на український експорт ще на один рік для підтримки української економіки. Проте ціни на українські зернові, які істотно нижче світових, несуть загрози для вітчизняних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності у зв'язку з невдоволенням європейських фермерів надходженням дешевого зерна та використання ними політичного лобі для відстоювання власних інтересів. Наприклад, Єврокомісія тимчасово запровадила запобіжні заходи щодо імпорту пшениці, кукурудзи, ріпаку та насіння соняшника з України у 2023 році. Зміст даних заходів полягає у забороні імпорту зазначених товарів до наступних країн-учасниць Європейського Союзу: Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини [10].

Зрозуміло, що в умовах блокування морських портів та військової агресії з боку Росії та Білорусі, вивезення зернових через територію країн Європейського Союзу – це єдиний шлях для експорту. Але негативна реакція європейських фермерів потребує більш

детального дослідження. Тут є як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Об'єктивна причина полягає у високій чутливості ціни на продукцію рослинництва до обсягів пропозиції. Саме тому надходження значної кількості українських зернових культур на ринки європейських країн стимулюють істотне зниження ціни, що завдає шкоди місцевим виробникам і змушує держані органи вдаватись до обмежувальних заходів.

Суб'єктивні причини – це російська пропаганда, яка намагається сформулювати вороже ставлення до товарів українського походження, та недобросовісна поведінка вітчизняних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Так, за даними видання «Дзеркало тижня», польською прокуратурою проводиться розслідування завдання збитків, які були завдані найбільшим польським млинам шляхом поставок за підробними документами українського зерна низької якості замість місцевого зерна [8]. Розмір неправомірної вигоди оцінюється у 1,5 млн злотих. Також вітчизняні експортери зернових культур привертають до себе увагу у зв'язку з можливим використанням пестицидів, заборонених для використання Європейським Союзом, що вже зараз завдає іміджевих втрат українському експорту. Ще одна проблема – це термін «технічне», який застосовується до вітчизняного зерна з приміткою «використовується для спалювання та виробництва пелет». Як вважає слідство, така класифікація вигадана українськими експортерами для того, щоб уникнути будь-яких перевірок якості. У поєднанні з тим, що в кодифікації українських поставок пшениці «технічного» зерна немає, це дозволяє дослідникам зробити висновок про наявність як мінімум двох пакетів документів при виїзді та в'їзді, що неодмінно приверне увагу польської прокуратури.

Розглянуті чинники у сукупності змушують фахівців остерігатись негативних наслідків для нашої країни вже у найближчому майбутньому. Наприклад, Голова Ради директорів компанії Agromino Петр Кругман прямо заявляє: «Якщо Україна багато експортуватиме зерна в Європу, то вона не приєднається до ЄС» [6]. Свою позицію він обґрунтовує тим, що сільське господарство є проблематичною сферою для даного інтеграційного угруповання: на нього витрачається найбільша частка європейського бюджету – майже третина. До того ж, фермери, які працюють у Європейському Союзі мають потужне лобі, що змушує навіть проукраїнськи налашто-

ваних політиків ігнорувати інтереси України у випадку обговорення проблемних питань бізнесу місцевих фермерів. У підсумку Петр Кругман констатує: «Я боюся, що за кожен мільярд гривень з експорту пшениці в ЄС, Україна втрачає мільярд на можливій поставці зброї» [6].

Для вирішення розглянутих проблем необхідно вживати негайні заходи на державному та міждержавному рівнях. Наприклад, завдання щодо нормалізації ціноутворення має бути покладене на державні органи. Його виконання дозволить, з одного боку, забезпечити отримання безпосередніми виробниками сільськогосподарської продукції належних доходів – таких, які б стимулювали їх розширювати свою діяльність у майбутньому. З іншого – уникнути низьких експортних цін, які наразі призводять до застосування обмежувальних заходів. Так, Україна має дотримуватись принципів вільної конкуренції, щоб уникнути звинувачень зі сторони Європейського Союзу у надмірному державному втручанні в економічні процеси. Але ігнорування проблем ціноутворення при експорті зернових, яке має місце зараз, призводить до активних протекціоністських заходів із боку урядів країн-учасниць того ж Європейського Союзу. На думку деяких дослідників перспективним є застосування «інтервенційного» досвіду європейських країн, коли виробник гарантовано отримує стабільну ціну за зерно, оскільки його викупує інтервенційний центр, а не трейдер [9]. Саме інтервенційний центр бере на себе ризики, пов'язані з подальшою реалізацією зерна. Потенційні збитки у такому випадку можуть бути компенсовані експортними субсидіями. Це додаткове навантаження на державний бюджет, але нинішня ситуація з заниженими цінами також негативно впливає на надходження коштів, оскільки зменшується база оподаткування.

Невдоволення фермерів країн Центральної Європи може бути подолане шляхом запровадження депозитної системи [7]. Наразі проблеми з місцевими виробниками сільськогосподарської продукції виникають тоді, коли українське зерно, призначене для транзиту, залишається у країні, яка початково мала бути лише транзитною. Саме тому система тимчасових гарантійних депозитів дозволила б одночасно як уникнути блокування вітчизняних зернових коридорів, так і врахувати інтереси місцевих фермерів. Така система не повинна бути проблемою і для українських експортерів, які мають достатній

капітал для забезпечення транзиту на подібних умовах. Основна проблема полягає в тому, що Митний кодекс Європейського Союзу не містить термін «тимчасовий депозит». Але ця проблема може бути вирішена на урядовому рівні, оскільки не тільки дозволить Україні експортувати зерно без зайвих труднощів, але й звільнить країни Центральної Європи від прямої економічної шкоди та іміджевих втрат, пов'язаних із блокування зерна. Ще один напрям роботи – роз'яснювальні кампанії, мета яких має полягати в переконанні іноземних контрагентів у безпечності поставок української продукції.

Нарешті, можливості експорту зернових не обмежуються країнами Європейського Союзу. Наприклад, у останньому році до повномасштабної війни – у 2021 – до переліку найбільших імпортерів вітчизняного зерна входили лише дві країни – Іспанія та Нідерланди – з цього інтеграційного угруповання. І займали вони не найвищі місця. Лідером був Китай, який у 2021 році закупив зерна в Україні на 2,6 млрд доларів. На другому місці був Єгипет, який імпортував зернових культур на 1,4 млрд доларів. Далі – Туреччина (918 млн), Індонезія (750 млн), Іспанія (645 млн), Нідер-

ланди (552 млн), Іран (533 млн), Пакистан (355 млн), Лівія (342 млн) та Туніс (306 млн) [3].

Висновки. У якості підсумків можна констатувати, що значна кількість проблем вітчизняних аграріїв у сучасних умовах пов'язана з веденням бойових дій, а отже, не може бути вирішена виключно в економічній площині. Разом із тим, вагомий внесок у дестабілізацію ситуації на ринку сільськогосподарської продукції зроблений поведінкою трейдерів, які для максимізації власного прибутку встановлюють занижені закупівельні ціни. Це дає їм можливість отримати конкурентні переваги на зовнішньому ринку, але одночасно наражає на небезпеку застосування обмежувальних заходів. Саме на поведінку трейдерів має бути спрямована діяльність держави для того, щоб забезпечити належний обсяг доходів вітчизняним сільськогосподарським виробникам, уникнути негативного ставлення до української продукції на зовнішньому ринку, що має призвести до наповнення державного бюджету та збільшення валютної виручки. Необхідною також є роз'яснювальна робота щодо реальних наслідків експорту української продукції сільського господарства на ринки європейських країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Втрати української економіки через заміновані поля становитимуть \$800 млн щорічно – дослідження. *Інтерфакс-Україна*. 2023. 20 червня. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/917797.html> (дата звернення: 28.07.2023).
2. Гук Л. Ринок виявився страшнішим за війну: собівартість виробництва перевищує закупівельну ціну. *Дзеркало тижня*. 2023. 01 лютого. URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/rinok-vijavivsja-strashnishim-za-vijnu-sobivartist-virobnitstva-perevishchuje-zakupivelnu-tsinu.html> (дата звернення: 28.07.2023).
3. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 28.07.2023).
4. Названо ТОП-10 найбільших імпортерів українського зерна за минулий рік. *Latifundist*. 2022. 3 лютого. URL: <https://latifundist.com/novosti/58224-nazvano-top-10-najbilshih-importeriv-ukrayinskogo-zerna-za-minulij-rik> (дата звернення: 01.07.2023).
5. Нейтер Р. Втрати на \$40 млрд: як через війну страждає аграрний сектор України. *Економічна правда*. 2022. 19 грудня. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/19/695167/> (дата звернення: 28.07.2023).
6. Петр Крогман: Україна наче у в'язниці, звідки кожні два місяці питає росію: чи можна продовжити зернову угоду? *Latifundist*. 2023. 4 липня. URL: <https://latifundist.com/interview/694-petr-krogman-ukrayina-nache-u-vyaznitsi-zvidki-kozhni-dva-misyatsi-pitaye-rosiyu-chi-mozhna-prodovzhati-zernovu-ugodu> (дата звернення: 28.07.2023).
7. Радченко Г. Шлях України до ЄС буде непростим – зернова криза це підтвердила. *Forbes*. 2023. 18 квітня. URL: [https://forbes.ua/money/shlyakh-ukraini-do-es-bude-neprostim-zernova-kryza-tse-pidtvverdila-rozvyazati-problemu-mozhe-depozitna-sistema-dlya-zerna-ppvazhae-gennadiy-radchenko-18042023-13132](https://forbes.ua/money/shlyakh-ukraini-do-es-bude-neprostim-zernova-kryza-tse-pidtvverdila) (дата звернення: 28.07.2023).
8. Самаєва Ю. У ЄС не раді українському зерну, і це не суто ринкове питання. *Дзеркало тижня*. 2023. 18 квітня. URL: <https://zn.ua/ukr/macroeconomics/u-jes-ne-radi-ukrajinskomu-zernu-i-tse-ne-suto-rinkove-pitannja.html> (дата звернення: 28.07.2023).
9. Самаєва Ю. Як вийшло, що у нас найдешевша пшениця у світі. *Дзеркало тижня*. 2023. 20 лютого. URL: <https://zn.ua/ukr/ariculture/jak-vijshlo-shcho-u-nas-najdeshevsha-pshenitsja-u-sviti.html> (дата звернення: 28.07.2023).

10. Commission adopts exceptional and temporary preventive measures on limited imports from Ukraine. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_2562 (дата звернення: 28.07.2023).

REFERENCES:

1. Interfax-Ukraine (2023). Vtraty ukraïnskoi ekonomiky cherez zaminovani polia stanovytymut \$800 mln shchorichno – doslidzhennia [Losses of the Ukrainian economy due to mined fields will amount to \$800 million annually – study]. Available at: <https://interfax.com.ua/news/economic/917797.html>. [in Ukrainian]
2. Huk, L. (2023). Rynok vyjavivsia strashnishym za viinu: sobivartist vyrobnytstva perevyschue zakupivelnu tsinu [The market turned out to be scarier than the war: the cost of production exceeds the purchase price]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week*. Available at: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/rinok-vijavivsja-strashnishim-za-vijnu-so-bivartist-virobnitstva-perevishchuje-zakupivelnu-tsinu.html>. [in Ukrainian]
3. Ofitsiinyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Official website of the State Statistics Service of Ukraine]. Available at: <https://ukrstat.gov.ua>. [in Ukrainian]
4. Latifundist (2022). Nazvano TOP-10 naibilshykh importeriv ukraïnskoho zerna za mynulyi rik [The TOP-10 largest importers of Ukrainian grain for the past year have been named]. Available at: <https://latifundist.com/novosti/58224-nazvano-top-10-najbilshih-importeriv-ukrayinskogo-zerna-za-minulij-rik>. [in Ukrainian]
5. Neiter, R. (2022). Vtraty na \$40 mlrd: yak cherez viinu strazhdaie ahraryni sektor Ukrainy [Losses of \$40 billion: how the agrarian sector of Ukraine suffers because of the war]. *Ekonomichna pravda – Economic truth*. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/19/695167>. [in Ukrainian]
6. Latifundist (2023). Petr Krohman: Ukraina nache u viaznytsi, zvidky kozhni dva misiatsi pytaie rosiiu: chy mozhna prodovzhyty zernovu uhodu? [Ukraine is like in a prison, from where it asks Russia every two months: is it possible to extend the grain agreement?]. Available at: <https://latifundist.com/novosti/58224-nazvano-top-10-najbilshih-importeriv-ukrayinskogo-zerna-za-minulij-rik>. [in Ukrainian]
7. Radchenko, H. (2023). Shliakh Ukrainy do YeS bude neprostym – zernova kryza tse pidtverdyla [Ukraine's path to the EU will not be easy – the grain crisis has confirmed this]. *Forbes*. Available at: <https://forbes.ua/money/shlyakh-ukraini-do-es-bude-neprostim-zernova-kryza-tse-pidtverdyla-rozvyazati-problemu-mozhe-depozit-na-sistema-dlya-zerna-vvazhae-gennadiy-radchenko-18042023-13132>. [in Ukrainian]
8. Samaieva, Yu. (2023). U YeS ne radi ukraïnskomu zernu, i tse ne suto rynkove pytannia [The EU is not happy with Ukrainian grain, and this is not purely a market issue]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week*. Available at: <https://zn.ua/ukr/macroeconomics/u-jes-ne-radi-ukrajinskomu-zernu-i-tse-ne-suto-rynkov-pitannja.html>. [in Ukrainian]
9. Samaieva, Yu. (2023). Yak vyishlo, shcho u nas naideshevsha pshenytsia u sviti [How it turned out that we have the cheapest wheat in the world]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week*. Available at: <https://zn.ua/ukr/ariculture/jak-vyshlo-shcho-u-nas-najdeshevsha-pshenitsja-u-sviti.html>. [in Ukrainian]
10. European Commission (2023). Commission adopts exceptional and temporary preventive measures on limited imports from Ukraine. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_2562